

HAJDÚ ZOLTÁN*

BIRODALMAK, SZÖVETSÉGI RENDSZEREK, AVAGY INTEGRÁCIÓK ÉPÜLTEK KÖZTES-EURÓPÁBAN 1914–2004 KÖZÖTT? (TÖRTÉNETI-POLITIKAI FÖLDRAJZI ESSZÉVÁZLAT)

*THERE WERE FORMING EMPIRES, ALLIANCE STRUCTURES OR
INTEGRATIONS IN EAST-CENTRAL EUROPE BETWEEN 1914–2004?*

ABSTRACT

History of Europe between 1914–2004 was very complicated from the points of views of territorial processes. In 1914 some historical empires ruled the territory of the East-Central Europe. After the First World War peace regulations East-Central Europe was divided for small „national states”, infact for small multinational states.

During the first part of the Second World War Germany ruled nearly the whole Europe, at the end of the War East-Central Europe took part of the Soviet ruled area. After the end of Cold War countries of East-Central Europe turned to be members of NATO and European Union.

„We have no eternal alliens,
and we have no perpetual enemies.
Our interests are eternal and perpetual,
and those interests it is our duty to follow”
(Lord Palmerston, brit külügyminiszter,
majd miniszterelnök, 1848)

1. Bevezetés

Ha egy pillantást vetünk Európa, s benne Köztes-Európa 1914. és 2004. évi államföldrajzi térképére (politikai térfelosztására), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy az „államföldrajzi dominó” alapegységei szinte teljes mértékben újárendeződtek, birodalmak tűntek el, államok keletkeztek és szűntek meg a két szemrevételezési időszakban.

Ha nem csak az alapegységeket vesszük szemügyre, hanem a különböző jellegű államok közötti, illetve államok fölötti térszerveződéseket, szövetségeket, integrációkat, tömörüléseket, akkor ezen a szinten is alapvető átalakulást regisztrálhatunk a két időmetszetet összehasonlítva.

Nem eshetünk a földrajzi determinizmus hibájába, hiszen a vizsgált 100 évben a természetföldrajzi környezet alapvető elemei nem alakultak át, sőt a földrajzi helyzet meghatározó tényezői is alig módosultak. A ma ismét divatos geopolitikai megközelítések alig adnak választ a folyamat lényegére, ezzel együtt sem szabad teljesen figyelmen kívül hagyni azokat. Nem a földrajzi tényezők elsődleges hatása felől kell közelítenünk a folyamathoz, hanem gazdasági, társadalmi és politikai érdekek mentén kereshetjük a válaszokat.

* Prof. Dr. Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó – MTA KRTK.

Rövid áttekintésünk elsődleges célja annak a politikai térfejlődési folyamatnak a rövid értelmezése, melynek induló és záró keretei (az I. világháború kezdete, illetve a vizsgált térség belépése az Európai Unióba) „világosak”, ugyanakkor a mintegy 100 év alatt lejátszódó folyamatok, s különösen azok mozgató rugói korántsem egyértelműen látszanak. Nem elsősorban kartográfiai dokumentálásra törekszünk,¹ hanem a folyamatok vélelmezett mozgató erőinek a bemutatására.

2. Természetes állapot volt-e a „birodalmi Európa” politikai térstruktúrája és „birodalomközi szövetségi rendszere” 1914-ben?

Az európai politikai térfejlődés több évszázados folyamatában a „birodalmi” és a „kis-állami” korszakok egyaránt megjelentek. A XIX. századi nagy modernizációs időszakban az európai társadalmak jelentős része az államterület erőteljes és erőszakos bővítésére törekedett, más társadalmak a történetileg megszerzett „nagyter” konszolidálására, míg a magukat elnyomottnak tartó társadalmak a „nemzetállam” létrehozására törekedett.² Így legalább három féle törekvéssel kell számolnunk, amelyek a legtöbb területen keresztezték egymást.

A franciák hegemonisztikus törekvéseinek (Napóleon) koalíciós (célszövetségi) keretek közötti megakadályozása alapvetően új helyzetet teremtett a kis- és nagy győztesek számára egyaránt. Az Anglia által érvényesített hatalmi egyensúly politikája és egyfajta kollektív biztonságra való törekvés egy időszakra meghatározóvá vált. (A kontinentális zárlat a gazdasági kapcsolatok politikai, katonai, hatalmi korlátozását jelentette szinte a teljes európai kontinensre kiterjedő hatásokkal.)

Ha Köztes-Európa szempontjából nézzük a korszak téripolitikai sajátosságait, akkor mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy az Oroszország és Németország között elhelyezkedő térségben a „külső hatalmak” (Anglia, Franciaország) mellett a „nagyter-határoló” peremhatalmak (Oroszország, Németország, Olaszország) és a „belső birodalmak” (Habsburg, Török) egyaránt érdekelték voltak. Ezek az országok eltérő érdekeket, s időnként változó tartalmú célokat, s hangsúlyokat érvényesítettek a térségben. (Ha tételesen végig nézzük az egyes hatalmak államközi, szövetségi kapcsolatépítési törekvéseit, azok rövid idő alatt is bekövetkező változásait, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy számukra is „iránymutató” volt Lord Palmerston megfogalmazásának a lényege.)

A Lengyelország korábbi felosztásában érdekelt három birodalom (Porosz, Orosz, Habsburg) 1914 előtt a kialakult területi rend fenntartásában volt érdekelt. Ennek akár logikus következménye is lehetett volna a három császár szövetsége, ha ezek a birodalmak csak Lengyelország kérdésben lettek volna érdekelték. A három birodalom területi, demográfiai, téripolitikai pozíciójában eltérő súllyal volt jelen a közös lengyel érdekeltség, így az nem lehetett kizárólagos szempont. (A lengyel függetlenedési törekvések, felkelések az orosz területeken jelentek meg elsődlegesen.)

A német és az olasz egység létrejötte lényegi érdekátrendeződést hozott Köztes-Európában is. Az új Németország (a II. Birodalom, hogy a történeti folytonosság tudatosuljon a környezet minden szereplőjében) némi ütemkülönbséggel egyszerre kezdett európai és világpolitikai érdek-érvényesítésbe. Ennek során egyszerre keresztezte Oroszország, Anglia és Franciaország területi érdekeit. Ugyanakkor a Balkán területét „nyitva hagyta” más hatalmak számára. Ott csak a Berlin–Bagdad vasút megépítésében és működőképességének folyamatos fenntartásában volt közvetlenül érdekelt.

Az olaszok érdeklődése fokozatosan nőtt Köztes-Európa és főként a Balkán iránt. Az új Itália érdekkörének megfogalmazásakor szintén megjelent a történeti folytonosságra való

utalás inkább, semmint teljes körű törekvés. Az ország inkább Afrikában kereste a hatalmi ambícióinak megélését, gazdasági, politikai érdekérvényesítési útját.

A belső struktúrájában újrafogalmazódó Habsburg Birodalom az Osztrák-Magyar Monarchia elsősorban a Balkán felé fordult, nem voltak világhatalmi, világpolitikai, önálló gyarmatosítási törekvései.

Oroszország egyrészt megszabadult az amerikai kontinensen korábban megszerzett pozícióitól (Alaszka eladása az USA számára), másrészt pedig egyre tudatosabban veszélyeztette Anglia közép-keleti és indiai pozícióit. Az „európai periféria” (Lengyelország, a Balkán) fontos maradt Oroszország számára, de évtizedekig úgy tűnt, hogy az ázsiai viszonyok fogják meghatározni európai mozgáskörét, szövetségformáló pozícióit.

A Török Birodalom az európai területein részben kimaradt a nagy napóleoni „átrendezésből”, így az újjárendeződés sem érintette alapvetően. A Török Birodalom (a korszakban már Európa beteg embereként emlegetve) a status quo fenntartásában volt érdekelt. A törökök szembesültek először az elnyomott nemzetek felkeléseivel, amelyek közül a görögök sikerre is vitték mozgalmukat. A görög függetlenségi mozgalom kiszélesedő sikere, majd a szerb, bolgár, román törekvések előbb „kicsipkézték”, majd az I. balkáni háborúban jelentős részben felszámolták területi rendjét, a II. balkáni háborúban már részben újra is osztották a korábbi török uralom alatt álló területeket.

A XIX. századi modernizációs időszak végére a Köztes-Európában kialakult birodalmi struktúra fokozatosan egyszerre kérdőjeleződött meg belülről és kívülről. Az 1900-as évektől egyre világosabbá vált, hogy új küzdelem bontakozott ki a térség belső újrafelosztásáért, amely sajátos módon egybekapcsolódott Európa többi részének, sőt az egész világnak a területi újrafelosztásáért folyó küzdelemmel.

A balkáni háborúk jelezték, hogy Délkelet-Európában a „középkori birodalmi struktúra megbukott”, mert nem volt képes adekvát választ adni a modernizációs kihívásokra, a birodalmról kisállamira változó térségben (1. ábra) a kisállami keretek közötti modernizáció csak külső (nagyhatalmi segítséggel) volt végiggondolható.

1. ábra. Európa államhatárai 1914-ben

Forrás: Juhász Vilmos szerk. (é. n.) A régi és új Európa atlasza. Budapest, Dante Kiadása

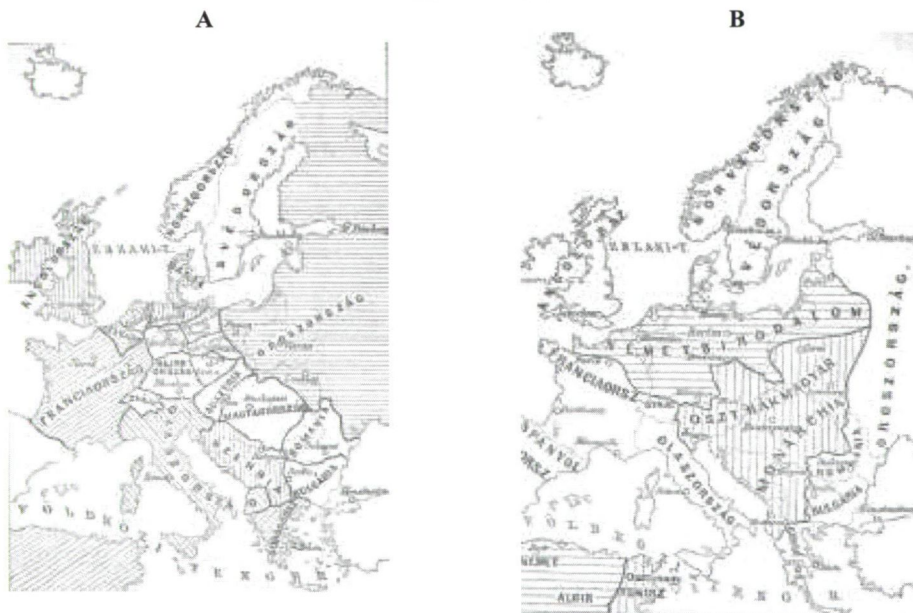
3. Az „eredendő bűn” (az I. világháború) és a területi újrafelosztás következményei

Az I. világháború időszakára létrejött birodalmi szövetségek (Antant, Központi Hatalmak) sok tekintetben célszövetséget képeztek, ugyanakkor belülről érdektagolt szövetségek is voltak. A régi imperialista birodalmak (Brit, Francia, Orosz, melyek a Föld területének, népességének, gazdaságának, erőforrásainak döntő részét birtokolták) képeztek egy részben irracionálisnak tekinthető (már csak nyers nagyságmutatóik alapján is) szövetséget az „új igénylővel”, alapvetően a Német Birodalommal (mely szinte minden tekintetben – leszámítva talán a pillanatnyi katonai erőösszpontosítást – kisebb és gyengébb volt) szemben.

A korabeli erőviszony-számbavételek szerint a háború kezdetekor az antant a Föld szárazföldi területének felét, Európáénak 70%-át uralta. A birodalmi antant összlakossága mintegy 846 millió fő volt, a Föld lakosságának úgyszintén a fele, míg Európa lakosságából 271 millió főt foglalt keretbe, a kontinens lakosságának 69%-kát. A Központi Hatalmak a Föld lakosságából 157 millió főt (7,6%), Európából 126 millió főt (28%) tudhattak kereteik között.³

A „Nagy Háború” időszakára kialakult ellentétáló végül is Köztes-Európában, a Balkánon „szakadt”. Az osztrák trónörökös sarajevói meggyilkolásából keletkező osztrák–szerb vita vezetett el a Nagy Háború kirobbanásához, a körkörös hadüzenetekhez. Ebből nem következtethetünk arra, hogy a térség volt az érdekütközések elsődleges célterülete minden hatalom, illetve szövetségi rendszer számára, de arra igen, hogy Köztes-Európa, mint megosztott birodalmi periféria néhány kis „ütköző állammal” önmagában véve is külön ellentmondásokat és feszültségeket hordozott.

2. ábra. Az európai határok várható változása az antant (A), illetve a központi hatalmak győzelme (B) esetén

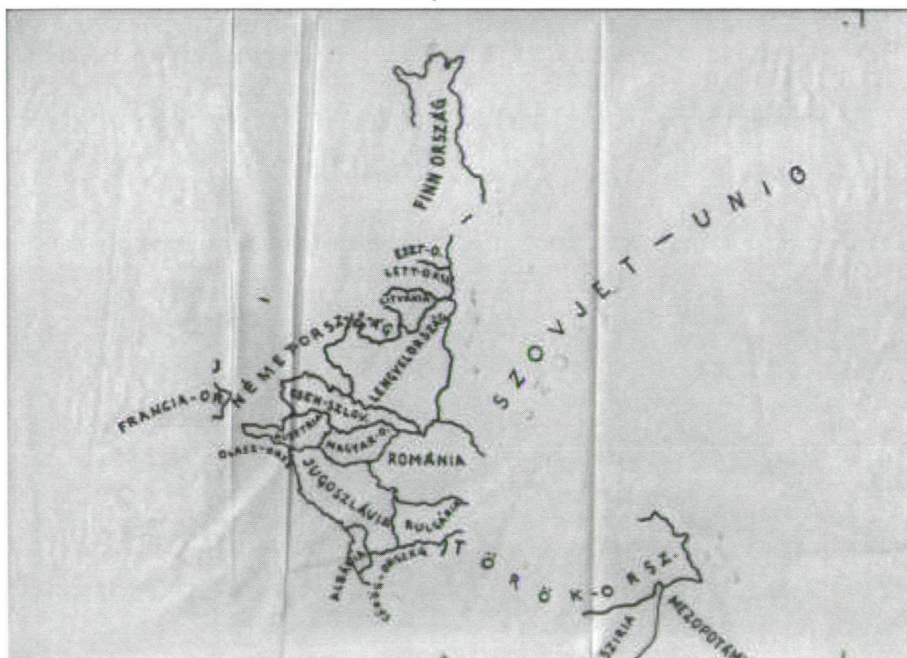
Forrás: Bátky Zsigmond (1915): Ellenségeink országfelosztó tervei. In: Bátky Zsigmond (szerk.) 1915: Zsebatlasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1916. évre. Budapest, Magyar Földrajzi Intézet Rt. pp. 163–167.

A korszak szereplői számára nem csak a politikai elit, hanem a középiskolák szintjén is viszonylag korán világossá vált, hogy a háború Európa (2. ábra) és a Világ területi, népeségi, gazdasági, erőforrás-újrafelosztásáról szól. Mivel a háború végül is az Antant győzelmével fejeződött be az újraosztás globális méretekben csak korlátozott, Köztes-Európában viszont alapvető volt (3. ábra), ennek a szövetségnek az értékrendjét szolgálta.

Az I. világháború után a győztesek és a vesztesek politikai és hatalmi mozgásköre erősen korlátozottá vált. A győztesek a Nemzetek Szövetsége (Népszövetség) életre hívásával és remélt eredményes és hatékony működésével „befagyasztani” igyekeztek a világháború után létrejött területi struktúrákat mindenütt, így Köztes-Európában is. Ehhez szövetségesre leltek a megnövelt területű (Románia, Szerbia) avagy az újonnan létrehozott (Csehszlovákia, Lengyelország) államokban.

A „nagy szövetségek” mellett adott államcsoportok létrehoztak kisebb érdekszövetségeket. Ezek közül Magyarország számára a legtragikusabb a Kisantant volt. Csehszlovákia, Románia. Jugoszlávia szinte minden tekintetben (gazdasági, politikai stb.) teljesen bekerítette az országot, „szabad kijárata” csak Ausztria irányában volt.

3. ábra. Köztes-Európa államhatárai 1920 után

Forrás: Juhász Vilmos szerk. (é. n.): ugyanott

A két világháború közötti időszak államközi, „szövetségépítő” folyamatait lényegileg meghatározta a veresége és megalázása bele nem nyugvó Németország (majd 1933 után a III. Birodalomként Hitler agresszív állama) viszonylag gyors gazdasági, majd katonai regenerálódása, valamint a Párizs-környéki békékből, azok garantálásából „kihagyott” Szovjetunió megerősödése, európai hatalmi tényezővé válása.⁴

A magát „kismizettnek érző fasisztává váló, korábbi „kis győztes” Olaszország megváltozó viszonya az európai és az afrikai folyamatokhoz. Globális szinten fontos, de Köztes-Európa szempontjából csak áttételes jelentőségű Japán politikai és hatalmi orientációváltása is.

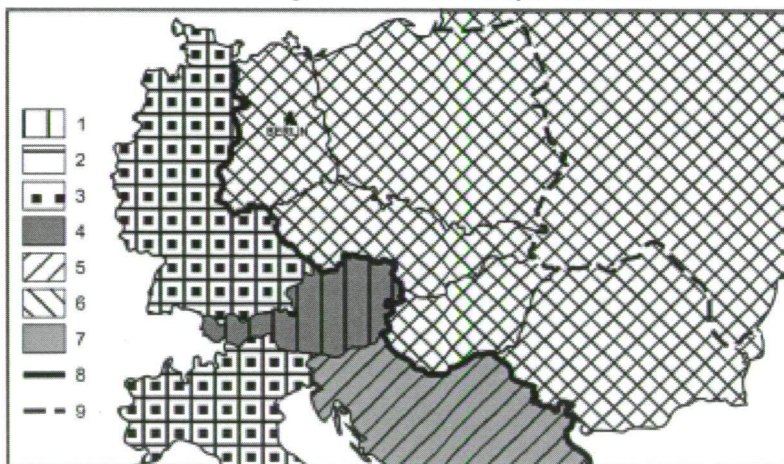
4. Új győzelem, új berendezkedés, a megosztott Európa 1945-1990

Az I. világháborús békeszerződésekkel szemben nem az európai országok voltak a meghatározóak a II. világháború utáni folyamatokban (bár Anglia és Churchill kísérletet tett erre), hanem egy „külső”, az USA, és egy részben „belső” eurázsiai hatalom, a Szovjetunió.⁵ A világháború után nem jött létre átfogó, minden országot felölelő békerendszer (lényegében a győztesek nem tudtak megállapodni a legalapvetőbb, hosszabb távú kérdésekben), s ez különös kérdéseket hordozott mind Németország, mind pedig Japán esetében. Az ENSZ létrehozása és belső szervezetének, tényleges és végrehajtható döntési mechanizmusának antidemokratikus kialakítása (a Biztonsági Tanács öt állandó tagjának kitüntetett pozíciója) a háború utáni állapotok máig tagtó befagyaszttását eredményezte.

Köztes-Európa szemszögéből a korábbi helyzet alapvetően megváltozott, a Szovjetunió katonailag lényegében megszállta az egész térséget, sőt Németország keleti részét is. A térségen belüli államhatárok rendezésében a Szovjetunió meghatározó szerepet játszott, nem csak önmaga tekintetében. Az új (Lengyelország, Csehszlovákia), illetve visszaállított (magyar–román, magyar–csehszlovák, magyar–jugoszláv) határok társadalmi legitimációja minden országban csak a politikai elit szintjén történt meg.

A két „szuper-győztes” (Szovjetunió, USA) fokozatosan szuperhatalommá vált, s mindkettő érdekeltté vált a megszállt területek „szövetségesi integrálásában” (USA – NATO, a Szovjetunió – Varsói Szerződés). Ez azt jelentette, hogy Európa nyugati területei fokozatosan betagozódtak az USA gazdasági, politikai, katonai érdekszférájába, míg a Szovjetunió által megszállt területek a Szovjetunió szatellit-államaivá váltak.

5. ábra. A megosztott Köztes-Európa 1989-ben

Forrás: Hajdú Zoltán, saját szerkesztés.

Mindkét szuperhatalomnak kialakultak vitái a saját befolyási övezetében. A nyugati övezetben ezek alapvetően a súrlódás szintjén maradtak, pl. az USA–Franciaország vitája a NATO kérdésében, a görög–török feszültség folyamatos kezelése, addig a szovjet keleti övezetben ezek szintje sokkal veszélyesebb volt (Jugoszlávia 1948, Magyarország 1956, Csehszlovákia 1968). Itt is találhatunk békésebb megoldásokat Albánia és Románia esetében.

Köztes-Európa országai mind gazdaságilag (KGST 1949), mind pedig katonailag (Varsói Szerződés 1955) lényegében a Szovjetunióra fűződtek fel, egymással csak korlátozott

kapcsolatokat alakíthattak ki. Lényegében korlátozott függetlenséggel rendelkeztek minden tekintetben (pl. Brezsnyev-doktrína) ezek az országok, így valójában egyfajta birodalmi perifériaként határozhatjuk meg helyzetüket.

A Szovjetunió folyamatos katonai készültséget tartott fenn, jelentős hadgyakorlatokat hajtott végre a Varsói Szerződés legtöbb országában (5. ábra), de a korabeli ünnepi beszámolókból kimaradtak a Szovjetunió „katonai rendteremtései” a térségben.

6. ábra. A Szovjetunió „harckészültsége” Köztes-Európában

Forrás: Pataki István–Sterl István (1980): Negyedszázad a szocializmus és a béke szolgálatában. (A Varsói Szerződés 25. éve. Ünnepi kötet.) Budapest, Zrínyi Kiadó

A szovjet érdekszférába tartozás, illetve a szovjet katonai jelenlét társadalmi legitimációjáról az egész térségre vonatkozóan nem beszélhetünk. Csak a párt- és állami vezetés, a „szovjet birodalmi elit” részéről volt ez a kapcsolatrendszer legitimált, a társadalmak inkább csak tudomásul vették, mintegy beletörődtek a kialakult helyzetbe.

Ezen országok számára a Szovjetunió globális meggyengülése, válságba kerülése hozta el a „kiszabadulás” lehetőségét, majd valóságát. A Szovjetunió a hidegháború egyértelmű veszteseként lényegében háború nélkül feladta Köztes-Európát, majd Oroszország a Szovjetunió felbomlása után elveszítette több évszázados „cári periferiáját is”.

5. Háború nélküli győzelem a Hidegháborúban és Köztes-Európa „Nyugattá válik” 1991–2004

Az 1945–1949 között kialakult szovjet birodalmi periféria intézményrendszerei (KGST, Varsói Szerződés, kétoldalú megállapodások) hihetetlenül rövid idő alatt felbomlottak. Ott állt Köztes-Európa a hatalmi senkik földjén, s többféle válaszdadás körül bontakoztak ki a viták. A semleges zóna, illetve egyes országok esetében a semleges státusz megteremtése érdemi vitákat hozott, de végül is a nemzetközi körülmények alakulása ezt a megoldást levette a napirendről. A „belső megoldásról” rövid időn belül kiderült, hogy Lengyelország nem képes betölteni a hatalmi vákuumot, a visegrádi hármak, majd négyek együttműködése így csak korlátozott lehetett. Végül a „külső megoldások” kerültek előtérbe, mindegyik ország a „lenini út után” elindult az „európai úton”, s ha némi időbeli különbséggel is, de beérkezett az euró-atlanti rendszerbe.

Mindegyik országban sor került az új szövetségi rendszerbe való belépés társadalmi legitimációjának a biztosítására. Magyarország esetében módosítani kellett ugyan a népszavazási törvényt a NATO és az EU népszavazás sikere és eredményessége érdekében, de azt mondhatjuk, hogy a társadalom politikailag aktív része nagy többséggel legitimálta a csatlakozásokat, s ez ebből a szempontból minden tekintetben fordulópont a magyar „szövetségi kapcsolatformálások történetében”.

Magyarország esetében az 1999. évi NATO tagság már az új szövetségi rendszer próbájává vált. A Szerbia elleni légi háborúban Magyarország közvetlenül nem, de a légterének átengedésével ténylegesen részt vett. Mint már annyiszor az ország történetében most is bebizonyosodott, hogy a mindenkori szövetséget (legyen az formálisan bármennyire is demokratikus és társadalmilag legitimált) a szövetség vezető hatalmának érdekei és céljai határozzák meg. A kis államok általában „társutas” szerepre kényszerülnek.

A 2004-ben bekövetkező EU csatlakozások egyszerre kínáltak lehetőségeket és hordoztak kihívásokat. A csatlakozó köztes-európai országok némileg eltérő eredményességgel alkalmazkodtak az integráció lehetőségeihez.

6. Összegzés

Köztes-Európa történetének meghatározó tartalmi eleme a vizsgált korban az, hogy a kis nemzetek sem a birodalmak periferiáin (1914 előtt), sem pedig a birodalmi periferiák kisállami felosztása után sem váltak igazán önálló hatalmi tényezővé.

A II. világháború alatt német, majd utána szovjet megszállás alá kerültek. A német megszállás rövid idő alatt hozott létre hatalmas demográfiai károkat (holokauszt), míg a szovjet megszállás hosszú távon érezte negatív hatásait.

Az 1999. évi NATO, majd a 2004. évi EU csatlakozás az egész térség történetében példa nélküli módon, társadalmi legitimáció mentén zajlott le, ugyanakkor mindkét szervezet egyszerre hordoz lehetőségeket és bizonyos kényszereket.

JEGYZETEK

1. Pándi Lajos szerk. (1995): Köztes-Európa, 1756–1997. Térképgyűjtemény. a térséget szinte mindenre kiterjedően „feltérképezte, bemutatta.
2. A Kárpát-medence vonatkozásában lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
3. További statisztikai adatokat közöl Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban. Térképek történeti áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
4. A folyamatot bemutatja Ormos Mária–Majoros István (1999): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Janus/Osiris, Budapest. 287–398. old.
5. Erről bővebben lásd Fischer Ferenc (2001): A megosztott világ. A kelet-nyugat észak-dél nemzetközi kapcsolatok főbb vonásai. 1941–1991. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh J. (é. n./1941): A háborús világ térképei. Negyven térképpel A Magyar Népművelők Társasága Kiadása. Budapest
- Dodds, K.–Kuus, M.–Sharp, J. eds. (2013): The Ashgate research companion to critical geopolitics. Burlington etc. Ashgate.
- Fischer Ferenc (2001): A megosztott világ. A kelet-nyugat észak-dél nemzetközi kapcsolatok főbb vonásai. 1941–1991. Dialóg Campus. Pécs–Budapest.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Juhász V. szerk. (é. n.) A régi és új Európa atlasza. Dante Kiadása. Budapest.
- Nagy M. M.: Magyarország az első világháborúban. Térképek történeti áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Ormos M.–Majoros I. (1999): Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás, 1814–1945, Janus/Osiris, Budapest.
- Pándi L. szerk. (1995): Köztes-Európa, 1756–1997. Térképgyűjtemény. Teleki László Alapítvány. Budapest.
- Parker, G. (2014): Western geopolitical thoughts in the twentieth Century. Routledge. London.
- Pataki I.–Sterl I. (1980): Negyedszázad a szocializmus és a béke szolgálatában. A Varsói Szerződés 25 éve. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Taylor, P. J. (ed.) (1993): Political geography of the twentieth Century: a global analysis. John Wiley and Sons. New York.
- Venier, P. (2010): Main theoretical currents in geopolitical thought in the twentieth Century. – <https://espacepolitique.revues.org/1714>. pp. 1–13. Letöltés 2015. október 1.